

Անահիտ Հայրապետյան
ԱրՊՆ, բանասիրական ֆակուլտետ, Հայոց լեզու և հայ գրականություն 4-րդ կուրս, Գիտական
ղեկավար՝ ր.գ.դ., պրոֆեսոր Սոկրատ Խանյան
ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՍՈՒՐԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ «ԱՌՍՎՈՏ ԼՈՒՍՈ»
ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ

Սույն հոդվածում քննարկվում է անվանի գրող Սուրեն Այվազյանի «Առավոտ լուսո» պատմավեպը, որի նյութը առնված է 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների Հայաստանի քաղաքական, պատմական դեպքերից: Հոդվածում նշվում են այն անվանի հեղինակները, ովքեր Ս. Այվազյանից առաջ անդրադարձել են մեծ լուսավորչի կերպարին: Հոդվածի հիմնական առանցքը քննարկվող վեպի հայրենասիրության գաղափարն է՝ Խաչատուր Աբովյանի կերպարի բնութագրման սահմաններում:

Բանալի բառեր: Խաչատուր Աբովյան, Սուրեն Այվազյան, պատմավեպ, կյանք, գեղարվեստ, պատկեր, կերպար, հայրենասիրություն, արդիականություն:

Анаит Айрапетян

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ИДЕЯ В РОМАНЕ СУРЕНА АЙВАЗЯНА “УТРЕННИЙ СВЕТ”

В данной статье рассматривается исторический роман известного писателя Сурена Айвазяна, который называется “Утренний свет”. В этом романе описываются политические, исторические события, которые произошли в Армении в первом десятилетии 19-го века. В статье упоминаются известные авторы, которые создали художественный образ великого просветителя до С. Айвазяна. Основная цель в обсуждаемом романе является патриотическая идея, которая описывается в пределах художественного образа Хачатур Абовяна.

Ключевые слова: Хачатур Абовян, Сурен Айвазян, исторический роман, жизнь, искусство, художественное изображение, образ, патриотизм, современность.

Anahit Hayrapetyan

THE PATRIOTIC IDEA IN THE HISTORICAL NOVEL “MORNING LIGHT” BY SUREN AYVAZYAN

In this article it is discussed the historical novel “Morning Light” by famous writer Suren Ayvazyan. The event described in this novel refers to the political, historical events taken place in Armenia in the first decades of the nineteenth century. Here are mention the names of well-known authors who made the artistic image of the great educator before Suren Ayvazyan. The main point of the article is the patriotic idea which is described according to the image of Khachatur Abovyan.

Keywords: Khachatur Abovyan, Suren Ayvazyan, historical novel, life, art, artistic image, character, patriotic, modernity.

Հայ ժողովրդի մեծանուն զավակ, հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը ժամանակին գրել է. «Շո՛ւնչո տուր, հոգի՛ դ տուր, բայց հայրենիքդ մի՛ տուր ուրիշին¹»: Հայ անվանի գրողներից Ավ. Իսահակյանը գրել է. «Աբովյանը խտացումը եղավ հայ ժողովրդի երազանքների, ձգտումների, ցավերի ու տառապանքի, նրա հոգու և իմաստության, նա եղավ հայ ժողովրդի լեզուն, սրտագին լեզուն... Խաչատուր Աբովյանը մեր նոր գրականության միջին է, մեր նոր Միերն է նա՝ ազատագրված, շղթայազերծ... մեր գրական ամեն տեսակների սկիզբն է նա²»: Եվ պատահական չէ, որ անմահ Աբովյանի կերպարին անդրադարձել են ականավոր հայ

¹ Խաչատուր Աբովյան, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատ., Ե., 1984, էջ 119:

² Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, «Սովետական գրող» հրատ., Ե., 1947, էջ 178:

բանաստեղծներն ու արձակագիրները: Հայտնի է մեծանուն գրող Ակսել Բակունցի «Խաչատուր Աբովյան» վեպը, որտեղ նա ցանկացել է ցույց տալ հայ իրականության մեջ 19-րդ դարասկզբին Աբովյանի երևան գալու պատմական անհրաժեշտությունը: Նա աշխարհ եկավ շեփորելու ժողովրդի արարող մտքի զարթոնքը: Ակսել Բակունցն Աբովյանի կերպարը ներկայացրել է ողբերգական հերոսի ասպեկտով՝ ընդգծելով այն խոր հակասությունը, որ դարասկզբի հին կարգերը ստեղծել էին իրենց գոյությունն արդարացնող հասարակական նորմերի և այդ կարգերի կաշկանդիչ շղթաները փշրել ցանկացող լուսավոր անհատների միջև: Բակունցին հաջողվել է ստեղծել Աբովյանի կերպարը՝ որպես մարտնչող նահատակ, հերոս, որն իր գիտելիքների պաշարով և աշխարհընկալմամբ շատ բարձր էր իր միջավայրից:

Խաչատուր Աբովյանի կերպարին անդրադարձել է նաև Մեծն Չարենցն իր «Դեպի լյառը Մասիս» պոեմով: Չարենցն իր տաղանդի հզոր ուժով կարողացել է ցույց տալ անմահ լուսավորչի հայրենասիրական վսեմ ձգտումները: Խ. Աբովյանի կենսագրության մեջ Չարենցը նույնություն է տեսնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ: Ինչպես չարենցագետ Գարեգին Հովսեփյանն է գրում. «Չարենցի պատմագրական կոնցեպցիան պատահական դատողությունների ու տպավորությունների հիման վրա չի հյուսվում, այլ հետևանք է այն բանի, որ այդ տարիներին, երբ հայրենասիրություն բառն անգամ դժվար էր գործածել, Չարենցը բազմակողմանիորեն էր ընկալում Աբովյանի գրական վաստակը և՛ իբրև անցյալի, և՛ իբրև ապագայի հանճարեղ խորհուրդ: Դրվատանքի արժանի է այն, որ թե՛ Չարենցը, թե՛ Բակունցը միաժամանակ բացահայտեցին Աբովյանի պատմական սխրագործության մեծագույն իմաստը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք՝ արձակագիր Սուրեն Այվազյանն իրենից առաջ ունեցել է մեծ լուսավորչի կերպարի ստեղծման նշանակալից փորձեր:

Հայ գրողներն Աբովյանի կերպարն ստեղծելիս առաջին հերթին նկատի են ունեցել հենց Աբովյանի բնութագրումը և՛ իր վեպի, և՛ իր անձի նկատմամբ: «Վերք Հայաստանի» վեպը գրողն ինքն է բնութագրում՝ «Ողբ հայրենասիրի»:

Ս. Այվազյանի «Առավոտ լուսո» պատմավեպն իր «Ճակատագիրն հայոց» երկի տրամաբանական շարունակությունն է: Պատմական ժամանակաշրջանը 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների քաղաքական, սոցիալական, ազգային-ազատագրական պայքարի բարդ հարաբերություններն են, որոնք ծավալվում են անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև: Այվազյանն, ինչպես առաջին վեպում, այստեղ ևս արծարծում է հայ ժողովրդի ինքնության ձեռքբերման հիմնախնդիրը՝ վերջինիս լուծումը կրկին կապելով Ռուսաստանի հետ, այս անգամ իր գաղափարական ուղղվածությունն արտահայտելով Իսրայել Օրու հետքերով քայլող Խ. Աբովյանի կերպարով:

Ուսումնասիրելով «Առավոտ լուսո» պատմավեպը՝ եկել ենք այն եզրակացության, որ անվանի արձակագիրը գլխավոր կերպարի ստեղծմանը հետևում է պլոմեի սկզբից մինչև վերջ՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով նրա հայրենասիրությունը:

Սյուժետային զարգացումն ընթանում է Էջմիածնի մայր տաճարի դպիր Աբովյան Խաչատուրի կյանքի նկարագրությունից մինչև մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատ, ազատագրական պայքարի ջատագով հերոսի գործունեության դրվագներն ու նրա խորհրդավոր անհետացումը: Ինչպես գրականագետ Սևակ Արզումանյանն է նկատել, «Առավոտ լուսո» ստեղծագործությունը չի դառնում լոկ կենսապատում, այլ այն պատմակենսագրական վեպի շրջանակներից շատ լայն մի երկ է»²:

Վեպում նկարագրում է, թե ինչպես Աբովենց մեծատոհմ տնից ծնված Խաչատուրին, որն Ավետիքի և Թագուհու որդին էր, արդեն կարգել էին Էջմիածնի դպիր: Բայց նա հոգևորականի աստիճաններով բարձրանալու ցանկություն չուներ, որովհետև ժամանակը պահանջում էր նրանից լինել «ռազմի մարտիկ» և ոչ՝ հավատի, որովհետև նա ծնված չէր վանական լինելու համար, այլ «տեսանելի ու շոշափելի գործերի համար»: Էջմիածնի վանքում արդեն նկատել էին Աբովյանի այս վարքագիծը և իրենց դժգոհություններն էին հայտնել Եզնիկ Եպիսկոպոսին: Նա փորձում էր աստվածավախությամբ ետ պահել Աբովյանին այդ մտորումներից, որոնք գնալով առարկայանում էին: Սակայն հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ պահին Աբովյանը գերադասելի էր

¹Գ. Հովսեփյան, Չարենցի պոեզիան, «Հայաստան» հրատ., Ե., 1969, էջ 296:

²Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպ, «Սովետական գրող» հրատ., Եր., 1986, էջ 211:

համարում զենքը և ոչ թե սքեմը՝ ավելացնելով, որ «երբ քեզ պիտի սպանեն, դու չպետք է չոքես ու աղոթք անես, այլ զենք բարձրացնելով դիմադիր լինես: Դե՛, որովհետև իմ հոգևոր կոչումն դա թույլ չի տալիս, ի՛նչ արած, կաղոթեմ և իմ բոլոր չաղոթած օրերիս համար ևս, միայն թե ռուսները նորից ետ չդառնան»¹:

Աբովյանի այս խոսքերից ակնհայտ են դառնում մի քանի կարևորագույն երևույթներ: Նախ, որ Աբովյանի աշխարհիկ հասունացումը կատարվում է քայլ առ քայլ և պատմավեպի սկզբում, իհարկե, հաղթանակողը հոգևորականի իր կոչումը պետք է լիներ, որովհետև «այն աստվածը, որ իրենք են ստեղծել, թույլ չի տալիս խաչի հետ զենք կրել»: Եվ նա, չդառնալով Երևանի բերդի գրավման անմիջական մասնակիցը, որպես ականատես կանգնել էր «Ձանգվի աջ եզրին, մի դերբուկ տեղ, ուր քարն ու մամուռը խառնվել էին իրար: Կանգնել էր դերբուկի ամենաբարձր տեղը, լայն թեզանիքներով ձեռքերը ծալած կրծքին, մազերը քամուն տված և նայում էր, թե ինչպես է տնքում հայոց աշխարհի սիրտը բազմադարյան վերքի ցավից»²: Գրականագետ Հ. Գրիգորյանը, միանգամայն ճիշտ գնահատելով Այվազյանի կողմից ներկայացված այս գրական հնարանքը, գրում է. «Ակսել Բակունցի նման Ս. Այվազյանն իր առջև նպատակ է դրել ցույց տալ հասարակական այն կոնկրետ միջավայրը, ուր ձևավորվում են Աբովյանի՝ մարդու և գործչի գծերը: Այվազյանը, սակայն, այդ ամենի համար գտնում է նոր գծեր, օգտագործում է նոր հնարանքներ, ստեղծում նոր կերպարներ, նրանց մեջ դնելով, խտացնելով այն ամենը, ինչը բնորոշ ու էական է տվյալ ժամանակաշրջանի ու միջավայրի համար: Ընթերցողը, այդպիսով, շոշոփելիության չափ ականատես է դառնում գլխավոր հերոսի՝ Խաչատուր Աբովյանի հոգևոր զարգացմանը, նրա հասունացմանը»³:

Վեպում ակնհայտորեն նկատում ենք Խ. Աբովյանի ռուսական կողմնորոշումը: Բազմիցս խոսելով հայրենիքի փրկության մասին՝ այն կապում է Ռուսաստանի հետ: Եվ բնական է, որ այդքան ոգևորված էր ռուսական զորքերի հաջողությամբ: Դեռևս այն ժամանակ, երբ ռուսական մահաբեր սվինների լույսով կենսանում էր հեռու Սարդարապատը, դպիրը տեսնում էր Երևանի բերդը՝ խաղաղության կարոտ, խավարի մեջ իր լուսաբացը փնտրող, հիշում՝ նախնիների պատգամն՝ ավելացնելով իրենք. «Ռուսաստանի հետ մեր բախտը կապելով երազում ենք ունենալ մեր պետությունը, որովհետև հայր եթե պետություն չունի՝ իր երկրի ներսում կրկնակի ստորուկ է, իր երկրից դուրս՝ բազմապատիկ ստորուկ»⁴: Ավելորդ չենք համարում բերել գրականագետ Ս. Արզումանյանի դիտարկումը. «Սուրեն Այվազյանը հետևողականորեն ընդգծել է ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ անհանգիստ և նվիրյալ մի բնավորություն, որը տառապագին որոնումներից հետո փրկության ճանապարհը կապում է Ռուսաստանի հետ»⁵: Այդ սքեմավոր պատանու արտաքինի մեջ թաքնված էր մի խորունկ անհանգստություն, որը ծնվել էր հայրենիքի նկատմամբ ունեցած սիրուց: Դա մտքի երկփեղկվածության արդյունք էր նաև: Այս հայացքը մի կողմից աշխարհիկ կյանքից պարսպապատերով կտրված վանքում լինելու արտահայտություն էր, մյուս կողմից՝ աշխարհիկ կյանքից եկող հոգսերի արձագանք: Պատահական չէ, որ վեպի հերոսներից մեկը՝ Գրիբոյեդովը, նկատում է. «Այս պատանին ծնվել է հայոց դարավոր տառապանքից»⁶: Միևնույն ժամանակ նկատենք, որ Աբովյանի համար ընկալելի էր «երկու Ռուսաստան» հասկացությունը: Նա ընթուստանում էր ցարիզմի դեմ, բայց ամբողջ ոգով սիրում էր այն ռուս ժողովրդին, որը կռիվում էր ու լուծոնոսում էր ծնել:

Աբովյանի համար փրկություն էր Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը: «Բիրլիական հրաշքի» հետքերով նա հասավ Հայաստան: Իրեն ուղեկից ունենալով Աբովյանին՝ հաղթահարեց Մասիսի գագաթը և Աբովյանի համար դարձավ արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու միակ հնարավորությունը: Պարրոտի միջամտությամբ Աբովյանն, այքի առաջ ունենալով իր առաքելությունը, մեկնում է Դորպատ ուսումնասության: Ս. Այվազյանն առանձնակի խնամքով է նկարագրել գլխավոր հերոսի դորպատյան տարիները: Ամբողջ օրը Աբովյանն իրեն նվիրում էր նոր գիտելիքներ ձեռքբերելուն, մեծ հափշտակությամբ ընթերցում էր արտասահմանյան

¹Ս. Այվազյան, Առավոտ լուսո, «Սովետական գրող» հրատ., Եր., 1976, էջ 5:

²Նույն տեղում, էջ 38:

³Հ. Գրիգորյան, Սուրեն Այվազյան, «Հայաստան» («Գրական հայրենիք»), Եր., 2005, էջ 70:

⁴Ս. Այվազյան, Առավոտ լուսո, «Սովետական գրող» հրատ., Եր., 1976, էջ 31:

⁵Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպ, «Սովետական գրող» հրատ., Եր., 1986, էջ 213:

⁶Ս. Այվազյան, Առավոտ լուսո, «Սովետական գրող» հրատ., Եր., 1976, էջ 23:

գրականություն՝ միաժամանակ սովորելով այդ լեզուները: Աբովյանի առաջ փոված էր ամբողջ եվրոպական առաջավոր մշակույթն ի դեմս արվեստաբան ու նկարիչ Աուգուստ Մարիսա Հագենի, պրոֆեսորներ Պարրոտի և Դավիդ Ֆրիդենդերի, բժիշկ և բանահավաք Ֆելդմանի և այլոց: Գրական հավաքների ժամանակ Աբովյանն իր կեցվածքով ու իմացությամբ կարողանում էր արժանավուն ներկայացնել հայ ժողովրդին, նրա պատմությունը:

Ս. Այվազյանը համոզիչ պատկերներով ցույց է տալիս, թե ինչպես Խաչատուր Աբովյանը՝ զինված առաջավոր ու հիմնավոր գիտելիքներով, հայրենիք է վերադառնում նվիրվելու իր ժողովրդին լուսավորելու գործին, կյանքը կռվով առաջ շարժելու, կռիվ, որն ուղղված էր խավարամտության և տգիտության դեմ: Ինչպես Աբովյանն՝ ինքն է որակում. «Կռիվ լուսավորության, հառաջադիմության համար և ինքնապաշտպանության»¹:

Աբովյանի ազատասիրությունը սերտորեն կապված էր հայրենասիրության հետ: Եղբորը՝ Վիրապին, Աբովյանն ասում է. «Հայրենիքն այդպիսի բան է, Վիրապ, ուր էլ գնում ես, նրա ճանապարհներով ես գնում, ինչ էլ տեսնում ես, նրա աչքերով ես տեսնում, ինչի մասին էլ խոսում ես՝ նրա լեզվով ես խոսում, նրա մասին ես խոսում: Հիմա մենք մի կտոր փրկված հայրենիք ունենք և մարդ ուզում է քայլել նրա բոլոր ճանապարհներով, սարերով, ձորերով և նրա ազատությունն զգալ անգամ քարերի, հողի, բույսերի մեջ: Զգալ և մի անգամ շնչել ազատ հայրենիք ունեցող մարդու խոր շնչով»²: Բայց Աբովյանին հիասթափություն էր սպասվում Հայաստանում, որովհետև նրա նախանշած ծրագրերը բավականին ուժեղ հարված կարող էին լինել ժամանակի անդրկովկասյան հասարակարգի համար: Եվ այդ ամենը նրան երբեմն հասցնում էր հուսահատության և նա ցավով խոստովանում էր. «Իմ ուժերը սպառվում են, տեսնում եմ հայրենիքի տարաբախտ վիճակը և հնար ու միջոց չունենմ որևէ բանով նրան օգնելու, որ իմ կյանքի առաջին և վերջին նպատակն է»³:

Կերպարի ամբողջացման համար, Այվազյանն այս ամենին զուգահեռ ներկայացնում է նաև Աբովյանի անձնական կյանքը: Աբովյանը սիրում էր... Բայց սերը նրա համար անհասանելի եղավ, որովհետև Դորպատում սովորելու տարիներին նա միայն իր առաքելության մասին էր մտածում և չէր կարող պատասխանել Ադելաիդայի սիրուն: Դեռևս վանական լինելու տարիներին նա իր սրտում ուներ Նազուլին:

Այս դեպքում ևս Աբովյանն ակնհայտորեն նկատում էր երկու աշխարհների բախումը: Ահա դիպուկ օրինակը. աստղադիտարանի բարձունքից Խաչատուրը նայում էր իր երևակայության թևերով կշռաքարի տարբեր կողմերում դրված երկու կանանց՝ Ադելաիդային և Նազուլին, և համեմատության զուգահեռներ տանում նրանց միջև: Մեկն ազատ ապրելակերպի, մտածողության տեր անձնավորություն էր, որն իր «հիանալի դերասանական խաղով» կարող էր հուզել բոլորին, իսկ մյուսը՝ չարսավի մեջ պարուրված, ասիական բարքերի կրողն էր: Այլ էին նաև պատկերացումները սիրո, ընտանիքի, ընտանեկան հարաբերությունների մասին: Եվրոպական նիստուկացն Ադելաիդային թույլ էր տալիս հեշտությամբ սիրային նոր արկածներ որոնելու, անգամ այն ժամանակ, երբ ինքը նշանված էր, մինչդեռ Նազուլին ամուսնու կողմից կարող էր թրատվել անձանտթին մի թաս ջուր տալու համար, իսկ հասարակությունը միայն կավելացներ. «Տե՛ղն էր»: Աբովյանի համար այլ աշխարհ էր Էմիլյան: Նա իր համբերատարությամբ և անսահման նվիրվածությամբ մշտապես եղել է Աբովյանի կողքին:

Ամեն ինչի հանգուցալուծումը Ս. Այվազյանը տալիս է Հովհաննես Կարբեցու հետ ունեցած գրույցի ժամանակ: Աբովյանը հրաժարվում է հոգևորականի իր կոչումից, սկսվում են աշխարհիկ կյանքի հոգսառատ օրերը: Այդ ժամանակ Աբովյանն աշխատում էր «Վերք Հայաստանի» վեպի վրա և արդեն գրել էր մի քանի հատվածներ: Իսկ դա անհանգստացնում էր ցարական կառավարությանը: Պահնորդական վեցերորդ բաժանմունքում գործ է բացվում Աբովյանի դեմ՝ սբ. Աստվածածին եկեղեցում թագավորի նկատմամբ անվստահություն հայտնելու պատճառով: Վիպասանը պաշտպանում է Միքայել Նալբանդյանի տեսակետը Աբովյանի խորհրդավոր անհայտացման մասին: Ցարական սատրապները սև ծածկակառքով տանում են Աբովյանին. «Մլացավ կառք-անգղը, փոքրանալով դարձավ ուրուր, փոքրանալով դարձավ ձուռակ, փոքրանալով դարձավ սև մի կետ ու հանգչելով ծնվեց լույս, որ հորիզոնում սև երկիրը բաժանեց սև երկնքից: Փոշու այն գիծը, որ

¹Նույն տեղում, էջ 114:

²Նույն տեղում, էջ 414:

³Նույն տեղում, էջ 529:

երկարել էր կառքի ետևից, մնացել ճանապարհի վրա՝ ողողվեց ցայգաբացի շողերով, որն և աստիճանաբար դարձավ արներանգ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք՝ ի դեմս Աբովյանի՝ Այվազյանը կերտել է հայրենասեր հերոսի կերպար, որն ազգայինը վեր դասելով անձնականից՝ ամեն ինչ անում էր դորպատյան լույսով Հայաստանը ողողելու համար:

Վեպում ներկայացված են նաև հայրենասերների այլ կերպարներ, որոնք նույնպես աչքի են ընկնում համոզականությամբ: Տարագիր լինելով հանդերձ՝ հայրենիքի կյանքով են ապրում Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բաղրամյանը, որոնք մեծ դեր են ունեցել Հայաստան զենք փոխադրելու հարցում:

Պարսկական բանակում է ծառայում հայազգի Հակոբ Հարությունյանը, որը երկար տարիներ հավատարմությամբ կովել է Աբբաս-Միրզայի համար: Բայց Օշականի ճակատամարտի ժամանակ նրա արձակած ռումբերից ոչ մեկն իր նպատակակետին չէր հասել, որովհետև նրա դեմ թշնամի չկար, պարզապես *«իր հայրենակիցների այս արդար կովում ինքն իր պարտքն է կատարել»*²:

Վեպում ըստ արժանավույն է ներկայացված նաև Ներսես Աշտարակեցին: Բացի իր հոգևոր կոչմանը՝ հավատարիմ մնալուց, նա նաև մասնակցում է Հայաստանի ազատագրմանը: Լինելով ռուսական կողմնորոշում ունեցողներից մեկը՝ Ներսես Աշտարակեցին ստեղծում է հայ աշխարհագորային գունդը, միացնում ռուսական զորքերին և նետվում մարտի:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը հուզում էր Ռուսաստանի Մեծ զավակներին՝ Պուշկինին, Պուշչինին, Բեստուժնին և այլոց: Նրանց մեջ տեսնելով իսկական նվիրյալների՝ Աբովյանն ասել է. *«Իսկական հայրենասերները նրանք են, ովքեր հարգում են օտարի հայրենասիրությունը»*³:

Հայ և ռուս գործիչներից բացի «Առավոտ լուս» վեպում հանդես են գալիս նաև օտարազգի ներկայացուցիչներ՝ վրացիներ, դանիացիներ, պարսիկներ, էստոնացիներ, գերմանացիներ և այլք, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հայրենիքի խտացումն է: Նրանց բոլորին կապում են մարդասիրությունը, նպատակների միասնությունը և որ ամենակարևորն է՝ անսահման հայրենասիրությունը: Այդ կերպարներից ոմանք պատմական դեմքեր են, ոմանք էլ գրողի երևակայության արդյունք: Այս առումով առանձնանում է հատկապես էստոնացի Կրեյցվալդը: Նա ևս Աբովյանի նման հեռու Դորպատում բոլորին պատմում է էստոնացիների մասին: Եվ ահա հավաքույթի ժամանակ նա ներկաների դատին է հանձնում էստոնական էպոսը: Բանահավաք Ֆելդմանը, լսելով նրա խոսքը և հիշելով Աբովյանի ներկայացրած հայկական էպոսը, շատ ընդհանրություններ նկատեց երկու ժողովուրդների միջև: Դա երկու ճնշված ժողովուրդների ազգային ազատասիրությունից ծնված ինքնապաշտպանական զենք էր, որն ապացույցն էր այն բանի, որ *«մարդկային իրավունքները ոտնահարված ժողովուրդների մարդասիրությունը այնպիսի մի ուժ է առաջացնում, որ փոքր լինելով կարող են գնալ իրենցից շատ մեծերի դեմ և հաղթել»*⁴:

Ս. Այվազյանի «Առավոտ լուս» պատմավեպը մնայուն արժեք է ոչ միայն իր ստեղծագործության, այլև հայ վիպագրության պատմության մեջ:

¹Նույն տեղում, էջ 570:

²Նույն տեղում, էջ 21:

³Նույն տեղում, էջ 37:

⁴Նույն տեղում, էջ 317: